

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.923.33

Ігор Білоконь

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ СЕПАРАТИЗМУ В УКРАЇНІ

У статті доводиться думка, що низький рівень добробуту громадян є чинником актуалізації політичних настановлень. Сепаратизм зумовлений наявністю двох антагоністичних проектів розвитку країни та забезпечення добробуту. Проросійський проект заперечує розбудову держави за європейськими лекалами й передбачає збереження радянських устоїв, а проєвропейський можливий за умови відторгнення радянського минулого. Оскільки можлива реалізація лише одного з проектів, то виникає суспільний конфлікт, подолання конфлікту залежить від комплексу психологічних, політичних, економічних умов.

Ключові слова: сепаратизм, політичні настановлення.

The idea is that the low welfare of citizens is a factor actualization of political attitudes, we have in the article. The separatism is because between the projects of development of country and welfare have antagonism. Pro-Russian project denies development of the state by European patterns and aims to conserve of the Soviet principles and pro-European - is possible provided the rejection of the Soviet past. There is a social conflict, since the implementation of the projects must only one. Complex psychological, political and economic efforts must be done to overcome the conflict.

Keywords: separatism, political attitudes.

Актуальність. У період 1991-2013 рр. в Україні відбулися значні політичні події, що вплинули на формування політичних настановлень молоді. За цей час з'явилося нове покоління, однак політичні настановлення успадковуються і впливають на політичну поведінку. Причому актуалізація тих чи інших політичних настановлень у різних регіонах країни відбувається залежно від соціальної ситуації. Економічні чинники й пропаганда призводять до актуалізації проросійських настановлень на сході України та проєвропейських - на заході. Якщо на початку незалежності України ці настановлення не були актуалізовані, то за минулий час їх актуалізація призводить до сепаратизму й розділення країни. Інтерпретація психологічних причин актуалізації антагоністичних настановлень і сепаратизму в Україні нині є актуальним завданням для суспільних та психологічних наук.

Постановка проблеми. 1991 року в Україні відбулась історична подія - проголошено Акт незалежності, який підтримало 90,3% громадян усієї України. Зокрема в АРК - 54,2%, а в Севастополі - 57%. Наразі можна не погоджуватися із заявленими даними щодо результатів кримського референдуму 2014 року, коли було оголошено 97% (по суті, проти незалежності АРК) і за приєднання Криму до Росії, але 57% за незалежність АРК у складі України, як 1991 року, у Севастополі вже достеменно не було. За даними дослідження лабораторії соціальної психології за 2003 рік (В.Т.Циба) видно, що тоді в питанні єдності й незалежності країни київська молодь виявляється однотайною (99%). Навіть та частка молоді, яка не вважає за необхідне вводити обов'язково українську мову в освітянській сфері, підтримує формування української нації на засадах ідеології державності й національних інтересів. Аналіз цих даних свідчить також,

що 70% студентів київських вузів усвідомлюють себе громадянами України, 72% надають перевагу українській мові та 77% бажають бачити Україну розбудованою за національною демократичною ідеологією країн Європи. Молодь майже одноставно висловлюється за нові норми суспільного життя: багатопартійність - 98%, демократія - 94%, гласність - 98% [10].

Переважно досліджуються інші характеристики політичної свідомості громадян. Наприклад, Т.С.Воропаєва (1990) досліджує особливості громадянської позиції, Л.М.Карамушка та М.М.Слюсаревский (1992) - психологію виборця. Досліджуючи політичну свідомість громадян, Л.А.Снігур, М.М.Гнатко вивчають їх ставлення до держави. В.О.Васютинський зосереджується на політичній поведінці, а Є.І.Головаха звертає увагу на амбівалентність політичної свідомості молоді. Тобто маємо окремі фрагменти опису масової політичної свідомості. У ширшому контексті політичної соціалізації особистості вивчаються уявлення особистості про державу та політичні її емоції (М.С.Катаєв, Н.М.Дембицька). Проблеми та соціально-психологічні особливості формування політичної культури молоді досліджують І.В.Жадан, О.О.Єришев, В.О.Ребкало та інші. Дослідження безпосередньо політичних настановлень українців починається з 2000-х років (І.В.Білоконь, М.Дмитрієва, В.Т.Циба).

Уперше антагонізм соціально-політичних настановлень молоді в українському суспільстві було зафіксовано в дослідженні «Особливості соціально-політичних настановлень молоді в умовах трансформації суспільства» (Білоконь І.В., 2005-2008 рр.). У роботі зафіксовано, що одноставність політичної свідомості 1991 року змінилася значним протистоянням на рівні переконань, уподобань, симпатій, ідеологій, соціально-політичних настановлень.

Загалом після революції 2004 року переважала думка, що розкол у суспільстві створено штучно з політичними цілями зацікавлених політичних партій. Однак 10 років потому малопомітний процес громадянського розшарування завершується відокремленням АРК та процесами сепаратизму в східних областях України. Причини актуалізації проросійських настановлень наразі постають проблемою багатьох політологічних, соціологічних досліджень, але, на жаль, не психологічних. Предметом нашої статті постає саме психологічна інтерпретація чинників сепаратизму в Україні, коли в східних регіонах актуалізуються проросійські настановлення, а в західних і центральних - проєвропейські.

Концепція дослідження. Антагоністичні настановлення поширюються в суспільстві поступово й актуалізуються у свідомості громадян як реакція на зміни, які також відбуваються поступово, але проявляються в значних соціально-політичних подіях. Саме вони й привертають увагу вчених із різних галузей суспільствознавства й психології зокрема. Це такі суспільно значущі події, як революції, повстання, страйки, протести тощо. Таким чином, відбувається пунктирна фіксація змін політичної свідомості громадян у кризові періоди з певним відхиленням отриманих даних, які завідомо відрізняються від тих, що можна було б очікувати за умов спокійного перебігу політичного процесу. Отже, для виявлення чинників, що призвели до революційних процесів та

сепаратизму, зокрема у 2013-2014 рр., слід реконструювати певний відрізок політичного життя країни за попередній період. У статті розглядається період з 2004 року, коли було вперше зафіксовано антагоністичні настановлення в масовій політичній свідомості українського суспільства, що призвело до сепаратизму 2014 року.

Провідна психологічна парадигма політичної свідомості, яка склалася на цей період, передбачає, що організація політичної діяльності громадян відбувається завдяки впливу соціокультурних психологічних артефактів, якими є зокрема політичні норми та настанови. Спектр соціокультурних засобів, презентованих у масовій свідомості у вигляді соціально-політичних настанов, політичних принципів, в інших формах нормативних утворень, суб'єктивно «заломлюється» у свідомості особистості та утворює систему соціально-політичних настановлень особистості.

Отже, соціальні настановлення особистості формуються шляхом інтеріоризації соціальних настанов, які є надіндивідуальними регулятивними чинниками, що конкретизовані в законодавчих і нормативних актах та набувають для індивідуальної свідомості форм соціальних норм.

Соціальні норми є такими значеннями, які взаємопов'язані із соціальними настановленнями. Норма - це стандартизовані правила поведінки, що приймаються членами групи як узаконені специфікації очікуваної функції групи, а також функції кожного члена групи. У нормах фіксується визначений порядок, закон як зразок суспільних відносин, стійкі структури соціальних зв'язків. Тому соціальні норми можуть бути означені як специфічні соціальні, виробленні в ході соціокультурної еволюції, засоби фіксації суспільних відносин. Скерування суб'єктивної поведінки відповідно до вимог соціальних норм можливе, якщо індивід інтеріоризував відповідні норми, унаслідок чого й формується внутрішньопсихічний феномен - соціальне настановлення як готовність індивіда діяти відповідно до соціальних норм. Оволодіння системою суспільних норм - вихідна передумова цілеспрямування й формування ієрархії соціальних потреб.

Г.О.Балл визначає норму як «соціально задану основу, у рамках якої будується (або повинна будуватися) дана діяльність, і є соціально детермінованою моделлю діяльності або її компонента» [2]. Згідно із запропонованим підходом, соціально-політичні настановлення є важливим фактором діяльності особистості відповідно до вимог суспільства.

Дослідження М.Й.Варія свідчать, що в ціннісно-орієнтаційному блоці особистості сучасної молоді людини існує дві різні системи. Виявлено протиріччя між системами ціннісних орієнтацій: тієї, яка декларується, і реальною поведінкою в значній частини молоді [5].

Пошук політичних ціннісно-нормативних орієнтирів притаманний не всім громадянам. Дослідження вітчизняних учених на початку 2000-х рр. (М.М.Гнатко, Ю.О.Приходько, Т.М.Приходько, М.С.Катаєва) свідчать, що більшість української молоді відсторонена від політики, малоактивна в політичній сфері.

Т.М.Приходько та Ю.О.Приходько підтверджують низький рівень поінформованості недавніх випускників шкіл у всіх сферах суспільно-політичного життя. Серед молоді лише 10% осіб бажають стати членами будь-яких партій, 10% не визначилися, 80% не бажають бути членами партій. Їхнє ставлення до участі в політичному житті характеризується в цьому дослідженні як пасивне. Типова мотивація такої пасивності - «від мене нічого не залежить», «це нічого не змінить», «не цікавлюся політикою» [8].

Політичну амбівалентність молоді досліджує і Є.І.Головаха. Так, наприклад, за даними науковця, у травні 1996 року прихильників капіталізму було 13% опитаних, прихильників соціалізму - 20%, не підтримували нікого - 25%, не могли визначитися - 22%, підтримували і тих, й інших (аби лише вони не конфліктували) - 18% опитаних. Останній показник, пише він, є особливо цікавим, оскільки виявляє панічну боязнь суспільних конфліктів, що асоціюються передусім із насильством, а не з нормальним станом демократичного суспільства, де повсякденне мирне вирішування конфліктів за допомогою відповідних інституцій і процедур є необхідною умовою його динамічного розвитку [7]. Саме на цій «конфліктобоязні» та на загальній дезорієнтованості «амбівалентної» суспільної свідомості й будує свою тактику утримання влади правляча посткомуністична олігархія, відіграючи роль такого собі «меншого зла», «модератора» між непримиренними прихильниками «соціалізму» та «капіталізму», «Європи» й «Росії», «українськості» й «советськості».

О.В.Петрунько (1996 р.) також вивчає причини відчуження сучасної української молоді від активної політичної діяльності, якими, на думку дослідниці, можна вважати брак відповідної мотивації, наявність інших інтересів, індивідуально-психологічні особливості, небажання брати на себе відповідальність, негативне ставлення до політики взагалі, розчарування в певних політичних і громадських лідерах та ідеях.

Пояснюючи аполітичність молоді, Н.В.Хазратова описала конструкт держави, що переважає в уяві молоді. Визначені основні його ознаки - тотальна недовіра до держави, брак ідентифікаційних зв'язків особистості з державою, уява про марність будь-якої соціальної активності. Цей образ репрезентує державу як відчужений від окремого громадянина апарат насильства, який за своєю суттю є ворожим. Існує неафішоване переконання: будь-яка держава обманює простого громадянина, зазіхаючи на його природні права, наступаючи на його цінності. Це породжує тотальну недовіру до держави як такої, примушує особистість схилитися до трактування будь-якої ініціативи з боку держави як чергової пастки, підступного ходу в деякій таємній грі. Натомість існує віра в те, що «нагорі» постійно ведеться ретельно продумана таємна гра, наслідки якої завжди загрожують інтересам окремих осіб, що живуть у цій державі [9]. Отже, на той час у молоді відсутнє уявлення про можливість щось змінити в політичній системі країни.

Однак 2004 року Н.В.Хазратова звертає увагу на те, що фактичне існування держави неможливе без сприйняття її легітимності в суспільній політичній свідомості. На її погляд, треба розглядати усвідомлення держави та інститут

держави як цілісне явище. «Якщо це є не зовсім очевидно у період стабільності, то дуже яскраво виявляється у кризові періоди» [9, с.24]. За зниження легітимності образу держави проявляється криза суспільних норм і державних інститутів. Це робить очевидним те, що проголошують одні норми, а громадяни живуть за іншими, і це неминуче призводить до соціальних протестів.

У теоретичному плані аполітичні настановлення, які виявляються в багатьох дослідженнях, є фіксацією проявів масової свідомості, її зовнішнього мотиваційного шару, який характеризує відмову значної частини громадян брати активну участь в офіційних політичних акціях - виборах, мітингах, демонстраціях тощо. Але існує інший, більш глибокий, пласт - свідомий вибір населенням того чи іншого шляху суспільного розвитку, тих чи інших смисложиттєвих цінностей і позицій. З урахуванням цього глибинного, або латентного, пласту свідомості зовнішню апатичність громадян багато в чому можна розуміти як визнання неможливості в конкретних політичних умовах реалізувати свої сподівання.

Суперечливі результати щодо політичної активності громадян, отримані в різних дослідженнях на посттоталітарному просторі, свідчать також про зміни масової свідомості в умовах трансформації суспільства. Наприклад, з досліджень масової політичної свідомості наших російських колег (В.Ф.Петренко, О.В.Мітіна) відомо, що в Росії «перший конструкт динаміки суспільної свідомості заданий переходом від опозиції «демократія - тоталітаризм», до опозиції «лібералізм - націоналізм». В українському просторі масової свідомості також має місце цей розподіл. Так, з досліджень Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, зокрема щодо психосемантичного простору масової свідомості (В.О.Васютинський, 1997) встановлено, що серед молоді відбувається поширення демократичних переконань, настроїв і поглядів. Окремо зазначимо, що, за даними цих досліджень, найвищий показник за факторами «патріотичні настрої» та «реформаторські настрої» спостерігається в молоді 18-29 років [6], і це підтверджують події 2014 року в Україні (тобто через 17 років), де середній вік учасників становить 35 років. Це саме ті патріоти й реформатори, яким 1997 р. було 18 років.

Дослідження соціально-політичних настановлень (за системного підходу) з використанням психосемантичного аналізу проведено в 2005-2006 рр. (І.В.Білоконь, 2006) [1; 3; 4]. Дослідження ґрунтується на методології вітчизняних психологів (В.О.Васютинський, В.Т.Циба) щодо психологічного аналізу політичної свідомості української молоді. Отримані дані свідчать про значне розшарування українського суспільства принаймні в студентському середовищі за політичними настановленнями й певну єдність у прагненні контролю державних інституцій.

Соціально-політичні настановлення поділяються на дві групи несумісних норм. Це питання напряму інтеграції України до світового товариства, ставлення до національної культури та цінностей. За фактором «політична орієнтація» виявлено, що в східних регіонах значно переважають настановлення «східної» політичної орієнтації, а в західних - «західної». Регіональні відмінності полі

тичних настановлень опитаних студентів за фактором «політичні орієнтації» мають високу значущість ($p < 0,001$). На момент дослідження актуалізація політичних настановлень молоді проявлялася тільки у сформованих переконаннях та електоральній поведінці. Але вже чітко проявилися протилежні когнітивні прояви сепаратизму як загроза реалізації власних потреб.

Вочевидь, що потреби у всіх людей у цілому збігаються, однак їх реалізація бачиться по-різному. Так, потреби проросійської молоді (м. Луганськ) у самореалізації пов'язані з переконаннями, що для цього необхідні впровадження російської мови, реставрація союзу «братніх республік», економічне зрощення з ринками СНД; ці опитані частіше не сприймають норми про вступ України до СОТ, НАТО та ЄС. Натомість протилежними є переконання студентів з м. Луцьк. Тут частіше бачать власну самореалізацію в інтеграції в СОТ, НАТО, ЄС та норми національно орієнтованого змісту - пріоритет української мови, незалежності тощо. Таким чином, серед потреб і можливостей їх реалізації на рівні національно-культурних та політичних орієнтацій між студентами Луганська та Луцька переважають ті, що актуалізують протилежні політичні настановлення.

Психологічні чинники сепаратизму криються в різних переконаннях серед молоді з різних регіонів. Узагальнене переконання громадян східних регіонів у тому, що краще життя можливе в інтеграції із СНД, а західних - в єдності з ЄС. Ці переконання зумовлені впливом сусідніх держав та ЗМІ Росії в східних регіонах, а також інформацією про рівень життя в ЄС - у західних. Спадковість ціннісних орієнтацій батьків та пропаганда на сході України призвели до переважання в масовій свідомості цінностей радянських часів, а на заході - демократичних цінностей.

За фактором «політична активність» регіональні відмінності політичних настановлень студентської молоді 2005 року вже проявилися. Студенти зі «східними» орієнтаціями частіше байдужі до політичних проблем (60%), ніж студенти із «західними» орієнтаціями (46%). Останні події ще не проаналізовані науковцями, однак політична активність молоді в цілому по країні суттєво зросла.

Аргументи прихильників тих чи інших уявлень зводяться до констатації більш високого рівня життя в сусідніх країнах. Якщо одні вважають, що досягти кращого життя можливо завдяки інтеграції промисловості в російський ринок, і покладаються на власників великих підприємств, то інші бачать гарантію добробуту в демократичних правилах ведення приватного підприємництва й розраховують на власні сили. Отже, вплив переконань, поширених у регіоні, й успадкування батьківських уявлень сформувало різні переконання молоді, а погіршення економічної та політичної ситуації забезпечило актуалізацію їх антагоністичних настановлень.

Висновки. Аналіз досліджень вітчизняними науковцями динаміки соціально-політичних настановлень молоді в Україні за 1991-2014 рр. дозволяє дійти таких висновків:

- з часів проголошення незалежності суспільство розшарувалося за двома політичними орієнтаціями - «східна», яку характеризує прагнення громадян до інтеграції з Росією, і «західна» - як прагнення інтеграції України з ЄС;
- розшарування суспільної свідомості проявляється в періоди виборів Президента 2004 року, парламенту 2006 року, виборів Президента 2010 року та революційних подій 2014 року;
- 2014 року зростає політична активність молоді, значно посилюють протиріччя між політичними уподобаннями в масовій свідомості громадян східних і західних регіонів України.

Та рішучість, з якою проявляються політичні настановлення (на заході і в центрі країни - одні, а на сході - інші), пояснюється, імовірно, тим, що громадяни сходу і заходу по-різному уявляють собі власне майбутнє й свою роль у політичних процесах. До того ж у людей сходу і заходу України різні можливості та інструменти реалізації своїх прагнень. Уявлення про своє майбутнє й можливості особистості в умовах українських реалій, імовірно, і пояснює поточну політичну кризу в Україні.

1. Bilokon I. The Attitudes of Ukrainian Youth in the Context of Globalization / Bilokon I., Kaczmarek A., Kwiatkowska G. // *Youth Facing the Challenges of Globalization*. - UMCS, Lublin, 2011. - P. 67-77.
2. Балл Г. А. Психология в рационалистической перспективе: Избранные работы / Георгий Балл. - К. : Основа, 2006. - 408 с.
3. Білоконь І. В. Аналіз невідповідності соціально-політичних настановлень молоді їх включенню в політичну діяльність / Ігор Білоконь // *Актуальні проблеми психології*. Т. 1 : Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. - К. : Міленіум, 2003. - Вип. 11. - С. 86-91.
4. Білоконь І. В. Психологічні особливості сприйняття громадянами змін / Ігор Білоконь // *XXI Століття: альтернативні моделі розвитку суспільства*. Кн. 5. - К., 2006. - С. 26-30.
5. Варій М. И. Коллективні ціннісні орієнтації і морально-психологічні установки : наук.- метод. посіб. / Мирон Варій. - Львів, 1997. - 31 с.
6. Васютинський В. О. Масова політична свідомість сучасного українського суспільства як об'єкт політико-психологічного вивчення / Вадим Васютинський // *Наукові студії з політичної психології*. - К. : Реклама, 1995. - С. 9-22.
7. Головаха Є. Особливості політичної свідомості: амбівалентність суспільства та особистості / Євген Головаха // *Політологічні читання*. - К., 1992. - № 1. - С. 24-39.
8. Приходько Т. М. Про політичну культуру випускників шкіл / Приходько Т. М., Приходько Ю. О. // *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави*. - К., 2001. - Вип. 3. - С. 178-182.
9. Хазратова Н. В. Психологія відносин особистості й держави : монографія / Нігора Хазратова. - Луцьк, 2004. - 276 с.
10. Циба В. Т. Філософсько-діалектичний і соціально-психологічний вимір демократичних перетворень / Віталій Циба // *Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні*. - К., 2003. - С. 32-52.